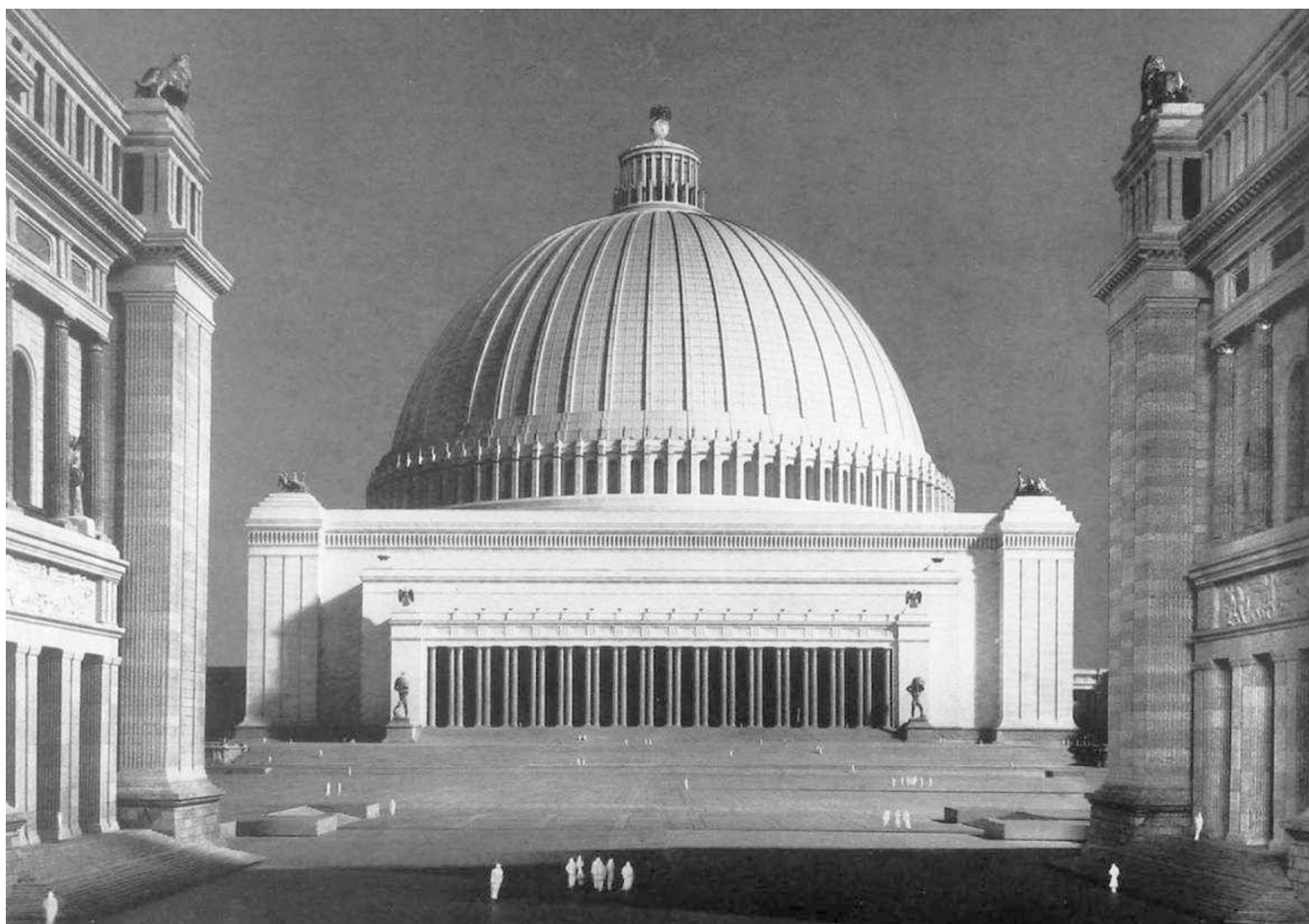

Культ особи

ОКСАНА ДОВГОПОЛОВА

9 ЖОВТНЯ 2019

Коли я чую словосполучення «культ особи», перед очима постає дуже конкретне обличчя. У військовому строї та з вусами. І спадає на думку історія про те, як, стоячи перед картиною Федора Шурпіна «Ранок нашої батьківщини», Сталін говорить своєму синові Василю: «Ти думаєш, це, – і вказує на себе, – Сталін? Ні, – показує на картину, – це Сталін!» Навіть якщо це просто історичний анекдот, різниця між реальною постаттю й певним образом підводить нас до питання про те, культ чого ми, власне, бачимо.

Джерело: Альберт Шпеер, макет Зали Народу, 1939 рік

На картині Шурпіна, за яку той отримав Сталінську премію, Сталін стоїть у ранкових променях і замислено дивиться в далечінь; він у білому френчі, без нагород, зображення вкрай лаконічне. За спиною вождя в серпанку вгадуються контури міста, трактори вийшли на поля, горизонт прокреслений лінією електропередачі. Нібито нічого особливого. Але заувага Сталіна важлива: об'єктом культу не є особа. Це не людина. І він це добре розумів – саме тому на його портретах із певного моменту не видно скаліченої руки (останню картину з натуралістичними подробицями, наскільки я знаю, написав Ісаак Бродський іще до початку ери соцреалізму, 1928 року). Об'єкт культу – надлюдська істота, дивним чином утілена в суто людському образі, який викликає суто людську любов. Цей парадокс складно зрозуміти, якщо ти перебуваєш поза ситуацією. Як могли мільйони людей самовіддано любити вождів на тлі жахів, до яких ті вожді призвели? Що саме вони бачили в своїх лідерах? Одразу обмовлюся: я не знаю напевно, тут викладено міркування й пошуки. Навіщо мені шукати? Бо все це не в минулому.

Нацизм і сталінізм дали нам надзвичайні приклади готовності людей іти за лідером без запитань і сумнівів, офірувати життя з одержимою радістю. І це дивно, бо ж ми говоримо про позарелігійні системи, у яких про загробну винагороду не йдеться. Може здатися, що захоплювалися вождями тільки ті, хто не знав про репресії та злочини, – але ні, одержимість була властива й тим, хто сам потрапив під молот репресивної системи, проте відчував велику місію своєї держави. Чи не скидається це на релігійний шал? Очевидно, що саме через цю подібність феномен назвали *культ* особи.

Попри демонстративну атеїстичність радянської системи, проєкт сталінізму, як і націонал-соціалізму, був есхатологічний. Відчуття стояння на порозі сутнісно нового світу, на уламках тисячоліть історії пронизує обидві тоталітарні системи, які створюють дивовижні за потужністю (а зараз уже можна сказати, що й за тривалістю) культу особи. Марксистська візія історії добре вкладається в авраамічну схему – спочатку рай, потім катастрофічна подія (гріхопадіння), довга історія страждань у зіпсованому світі й руйнування матеріальної реальності на порозі повернення до раю. Як варіант – кінець історії й тисячолітнє царство загального щастя на землі.

Саме таким тисячолітнім царством постає комуністичний проєкт, що декларує розрив з історією експлуатації людини людиною та можливість загального щастя. Історія, від якої звільняють марксисты, почалася з первісної облуди – створення приватної власності, що й визначила злочинний характер усіх суспільно-економічних формацій. Зіпсована ними людська природа очиститься в комунізмі. Нацистський проєкт декларував повернення до первісного ідеального світу – й есхатологічний імпульс тут був так само потужний, так само вимагав

вилікувати скалічену ворогом природу людини.

Квазірелігійний характер тоталітарних режимів розкривається й у зусиллі показати остаточний вихід із простору історії в режим вічності. Візуальні символи входження у вічність від початку 1930-х (в СРСР із моменту запуску соціалістичного реалізму в 1932–1934, у Німеччині – від приходу Гітлера до влади 1933 року) наповнювали повсякдення. Достатньо згадати так і не зреалізований проєкт Палацу Рад в СРСР – у кіно й на листівках будівля фігурувала як уже зведена. Хто її не бачить, той не наша людина, бо ми знаємо, що за кілька місяців картина буде саме така, як на екрані. У Берліні так само бачили ще тільки заплановану Залу Народу, що скерує німецьку візію на тисячі років. Ми *вже* у щасливому майбутньому, у просторі без історії, у вічності. Тоталітарні режими наполягають на очевидності такої візії. Не згадуватиму одіозних «Кубанських козаків», що стали символом радянського пропагандистського кіно. Покличуся на інше.

У книжці «Пам'яті пам'яті» Марія Степанова звертає увагу на листи Надії Мандельштам, яка 1935 року приїхала до Москви клопотати про чоловіка й описує місто як найкрасивіше на світі та сповнене спокою. Степанова розмірковує про ці рядки: «Радянські тридцяті впізнавані в її листах одразу, як на веселих малюнках Піменова, як у пізній прозі Булгакова, де смішний і страшний світ не втомлюється наполягати на повноті своєї щасливості. Денний бік речей (одяг, заводи, Нескучні сади) тільки твердішає і гладшає від наявності нічного, спіднього боку, якого за мудре вважають не згадувати». Ця фантомна реальність може триматися тільки на вірі, це не елемент осмислення реальності, тут квазірелігійна природа тоталітарного режиму стає очевидна.

**Парадоксально, що в ситуації розвінчання культу особа
не повертається до людського виміру – на зміну їй
приходить монстр із палючим поглядом і викривленою
природою.**

Як і в авраамічному баченні, есхатологічна стадія вимагає зміни людської природи. Декларація створення нової людини в радянському проєкті була відправною точкою для діяльності в кількох площинах. Рух фізкультурників відповідав за фізичну досконалість (нагадаю нову людину з роману братів Стругацьких «Залюднений острів» – фактично безсмертну, значно вищу за людей «минулого»). Передбачали й переробку «соціального баласту»: перевиховання

елементів, яким не місце в новому світі, у спеціально створених таборах. Газета, яку видавали в Соловецьких і Карело-Мурманських трудових таборах, добре це унаочнює: називалася вона «Перекування». Радянський уряд підтримував і масштабні генетичні експерименти Іллі Іванова з гібридизації людини й мавпи: на межі 1920-х і 1930-х років йому надали кошти на експедиції в Африку, а потім на створення дослідницького центру в Сухумі. Мрії про створення істоти, що мала б силу мавпи й розум людини, населяли не тільки фантастику.

Радянський проєкт, отже, мав на думці не тільки духовний і розумовий розвиток людини, а й фізичну переробку. Антропологічні експерименти нацистів також добре відомі: заради селекції ідеальної людини неперспективних особин потрібно було стерилізувати або знищити, а перспективним (із фізичного й морального погляду) надати можливості для бонусного розмноження в спеціальних інкубаторах арійської раси в проєкті «Лебенсборн». Ці плани фігурували у звинуваченнях Нюрнбергського процесу через примусовий відбір дітей арійського типу для відповідного виховання в дитбудинках «Лебенсборна».

Розуміння квазірелігійної природи тоталітарних проєктів допомагає досягнути природу сліпої віри в лідера. Якоюсь мірою він заступає місце Бога. Усе-таки люди, які жили в 1920-1930-х роках, здебільшого були виховані ще в християнському світогляді, і їхня відданість новому світові ґрунтувалася на добре знайомому фреймі, просто з іншими орієнтирами.

Говорячи про культу особи, неможливо зупинитися на констатації квазірелігійної природи нових проєктів. Ставлення до вождя потребує окремого уважного погляду.

Повернімося до «Ранку нашої Батьківщини». Тут зображена особлива людина, вища за нас (ми дивимося на Сталіна знизу вгору), яка *вже бачить* новий світ і в цьому світі своя (погляд упевнений і спокійний). Де на картині ми? Позаду, в серпанку міста, що прокидається, у праці на полях; ми ті, хто готовий творити новий світ. Зрозуміло, що наш погляд на вождя може бути спрямований тільки знизу вгору. Завдяки йому ми теж бачимо новий світ, він уже тут – наш простір і час виходить у вічність у фігурі цієї людини (чи не зовсім людини?).

Дозволю собі в цьому контексті звернутися до міркувань феноменолога релігії Рудольфа Отто, який вирізняв «відчуття створеності» (*Kreaturgefühl*) як базове релігійне переживання. Особа, що живе в час формування тоталітарних культів особи, гостро досвідчує перетворення себе на те нове, яке вождь «схоплює» через власну відмінність від нас. Відчуття, що ти перебуваєш у миті творіння – це диво. Мені, звичайній людині, дозволено не просто бути присутньою, а й долучитися до цього процесу. Тих, хто не зрозумів, шкода, але вони мають бути скинуті з нашого корабля. Парадокс доби тоталітаризму – це співіснування двох світів: перед одним лежить майбутнє/вічність, перед другим – ні. І мешканців цього другого треба усунути з

дороги. Просто усунути, адже вони не бачать. Тоталітарна реальність – це містерія, у якій ті, хто отримав звістку, покликані власними руками створити новий світ. Тут спадає на думку метафора садівника, яку використовує Зигмунт Бауман. Тоталітаризм – це проєкт соціальної інженерії, де держава виконує роль садівника. У правильному саду неприпустимі бур'яни, рослини мусять бути доглянуті й культивовані. Те, що заважає розвитку саду, треба знищити. Ніхто не ненавидить бур'янів, їх просто необхідно усувати, це неприємна але необхідна робота. Садівник знає, як працювати, йому неможливо не вірити.

Бачення надлюдської істоти в культі особи визначене ще й розумінням, що це саме людина. Дозволю собі припустити, що культ особи (принаймні в нацистській і сталінській версіях) використовує не просто релігійну, а конкретно християнську модель. У ньому помітна імітація живого Бога – який є особистістю, а не абстрактною силою; який заради нас став людиною й відкупив наші гріхи.

Особа, що живе в час формування тоталітарних культів особи, гостро досвідчує перетворення себе на те нове, яке вождь «схоплює» через власну відмінність від нас.

Щодо вождя ми знаємо, що йдеться про когось живого, хто народився там і тоді, зростав, навчався, має звички та смаки (усі ж знали, скажімо, про тютюн «Герцеговина Флор»), хто може хворіти, страждати, померти. Любов до людини – це досвід, який не оминає нікого, і через нього, мабуть, можна найкраще зрозуміти релігійні переживання. Це не тільки про іншу особу; це про відчуття раптового проникнення в сенс світу, про охоплення зором всього, що є і буде. Любов до вождя може спалахнути неймовірним полум'ям, бо в ній поєднується відразу кілька найбільших прагнень: згадане вже відчуття спільного творення, потреба захисту (надлюдина знає, що мені робити, краще за мене), туга за індивідуальним коханням. Недарма вожді так потребують любові, проявленої у пристрастях, сльозах, криках, знесиленні, аж подеколи еротичному захопленні.

Коли в культі особи виникає образ надлюдина, людина як індивідуальність, біологічна істота зникає («Ти думаєш, це Сталін?»). Парадоксально, що в ситуації розвінчання культу особа не повертається до людського виміру – на зміну їй приходить монстр із палючим поглядом і викривленою природою. Це й далі надлюдина, просто з протилежним знаком: той, у кому раніше бачили бога, зараз має диявольський вигляд. Ханна Арендт може скільки завгодно

говорити про банальність зла, та Гітлер і Сталін від цього людьми не стають.

Позбавити такого монстра надлюдського статусу дано не кожному, інколи це надзвичайно болісна річ. Я хочу згадати про один дивовижний людський жест, бо тільки щось таке здатне покласти край монструозній примарі. Ідеться про Мартіна Бормана-молодшого, сина одного з головних злочинців Третього Рейху. Після Другої світової на нього, ще підлітка, зненацька звалилося знання, що його батько належав до найстрашніших монстрів у історії людства. Мартін був похресником Гітлера, знав його особисто, фюрер учив його малювати; але водночас хлопчик відчував, що перед ним – надлюдина. Коли 1 травня 1945 року він дізнався про смерть Гітлера (характерно, що хлопцям із гітлер'югенду повідомили про героїчну смерть фюрера в бою), то відчув, ніби світ розколовся. Мартін і його друг вирішили застрелитися, як офіцери, що наклали на себе руки, щойно почувши цю звістку. Урятував їх секретар Бормана-старшого, який надавав хлопцеві ляпасів і велів тікати світ за очі. Так Мартін отримав шанс на нове життя – з новим знанням. Зрештою він став священником, щоб кожен день життя покласти на спокутування батькового гріха.

Борман-молодший зумів дійти такого погляду на минуле, у якому його батько поставав саме людиною, а не істотою з вищого (або нижчого) світу. Він добре зрозумів, де цей пересічний чоловік брав ресурс для своїх жахливих злочинів: «Мій батько не вірив ні вві що, окрім Гітлера». Коли 1943 року хлопчик спитав батька, що таке націонал-соціалізм, той відповів: це виконання бажань фюрера. Священник, син нациста, зробив єдино можливий жест для захисту майбутнього – відмовився бачити в нацистських злочинцях казкових чудовиськ. Тільки людей. І в цьому немає нічого від пробачення.

Вірячи в людину, як у Бога або диявола, ти здатен на нелюдське (хоча й певен, що воно – надлюдське). Єдиний шанс тих, хто вижив, – позбавити кумира надлюдського статусу. Мартін Борман-молодший – це не приклад, бо неможливо повторити саме його жест. І не доведи, Господи, опинитися на його місці. Але можна вдивлятися в цю долю, думати про двох людей із такими різними посланнями, спостерігати за собою, спробувати не дати собі повірити в надлюдину, чиї бажання вищі за все.

